

Отже, виникнення інституту адвокатури мало історичні передумови і було тісно пов'язано з розвитком і ускладненням суспільних відносин, розвитком форм державного управління. Зародившись як одна

з форм правового захисту, адвокатура зіграла велику роль в розвитку судової влади і становленні інституту правосуддя в різних країнах світу.

Волошкевич Г.А.

*к.ю.н., доцент кафедри теорії та історії держави і права
Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького (Україна)*

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЮВЕНАЛЬНИХ СУДІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Необхідність зниження рівня злочинності в середовищі неповнолітніх, що є одним з актуальних завдань на сучасному етапі розвитку української держави, дедалі частіше привертає увагу громадськості до інституту ювенальних судів, які з'явилися в різних країнах світу ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме вони, за переконанням науковців, можуть сприяти ресоціалізації неповнолітніх правопорушників і допоможуть нормалізувати ситуацію з дитячою злочинністю в державі.

На сьогоднішній день, основні аспекти діяльності ювенальних судів, як в історичному минулому, так і сьогодні, дістали широке висвітлення у багатьох пострадянських країнах. Так, російськими, білоруськими та українськими вченими: Л. Беляєвою, Н. Борисовою, Р. Максудовим, Л. Голишевою, Є. Слуцьким, Г. Василевичем, Н. Крестовською та інш., підготовлено серію статей та монографій присвячених проблематиці ювенальної юстиції [1]. Слід відзначити, що і іноземні автори не залишили поза увагою цю тему, свідченням чого є поява роботи Мері Макколі «Дети в тюрьме» [2] Організація та діяльність ювенальних судів стали предметом ряду дисертаційних досліджень, кількість яких постійно зростає, що свідчить про значний науковий інтерес до цієї теми. Зокрема, хотілося б відзначити роботи Н.Крестовської «Ювенальне право України: генезис та сучасний стан», І. Пряденої «Правовые и теоретические основы развития ювенальной юстиции в России», Ю. Стародубцева «Особые суды для несовершеннолетних в России: историко-правовой аспект», Н. Штикова «Ювенальная юстиция в США, Англии и России XIX-XX века (историко-правовой анализ)» [3]. Вагомим кроком на шляху поширення інформації про спеціальні суди для неповнолітніх стало відкриття в Росії спеціального журналу «Вопросы ювенальной юстиции» [4].

Теоретичні знання отримані в ході цих досліджень поступово знаходять своє втілення на практиці. Так, в Росії при підтримці

держави та ряду міжнародних гуманітарних фондів організовано ряд пілотних проектів, завданням яких було відродження системи ювенальної юстиції. В рамках цих проектів, в ряді російських регіонів були виділені спеціальні судові колегії, які розташовувалися в окремих приміщеннях, і займалися розглядом виключно справ неповнолітніх. Всього, на початок 2010 року таких «ювенальних судів» нараховувалось близько десяти [5]. В Україні подібні пілотні проекти були запущені у Білій Церкві на Київщині, Харкові, Ялті та Феодосії. Паралельно, обидві держави ведуть розробку нормативно-правових актів, які офіційно введуть ювенальні суди у систему існуючих в країні судових установ. Так, в Російській Федерації підготовлено декілька законопроектів про ювенальні суди, зокрема: «О судебной системе Российской Федерации» (в части создания ювенальных судов), «О ювенальных судах в Российской Федерации». В Україні, натомість, розроблений проект «Концепції створення та розвитку системи ювенальної юстиції в Україні» [6].

Разом з тим, слід відзначити ставлення до ювенальних судів у пострадянських країнах, на сьогоднішній день, неоднозначне. Цей інститут має, як своїх апологетів, так і противників. Критика, яку спрямовують на адресу ювенальних судів, зачіпає різноманітні аспекти діяльності цього виду судових установ, та тих наслідків, що вони можуть справити на суспільство. Особливого занепокоєння у противників ювенальних судів викликає той факт, що за зразок при організації ювенальної юстиції береться її західна модель, що, як показала історія подібних установ у Франції та США, мала серйозні вади. Тож критика, досить часто, спрямовується не стільки проти самого інституту, як способу та форм його реалізації в наших країнах. Так, в своїй статті присвяченій аналізу негативних наслідків реалізації в Росії сучасної моделі ювенальної юстиції, Людмила Громова визнає: «Особливе відношення до неповнолітніх злочинців необхідне. Проте, навіщо нам невдалий досвід

Заходу. Думаю, що краще згадати вітчизняну історію. Адже ювенальні суди успішно існували у Росії ще у 1910-1918 рр.» [7]. З цими рядками не погодитися складно. Проте, слід пам'ятати, що оцінка сучасників роботи судів для неповнолітніх в Російській імперії була далеко від ідеальної, тож якщо ми беремо за основу їх організацію, практику роботи, порядок взаємодії з іншими інститутами суспільства, то слід зважати не лише на досягнення, але і на прорахунки. Критичний аналіз помилок, недоліків, дозволить уникнути їх на сучасному етапі, коли відбуватиметься відродження системи ювенальних судів. Зрозуміло, що в рамках однієї статті розкрити та детально охарактеризувати всі проблеми, з якими зіткнулися перші вітчизняні ювенальні суди, не є можливим. Своїм завданням, ми вбачаємо окреслення лише головних з них, які мали найбільш деструктивний вплив на дореволюційну ювенальну юстицію.

Відсутність нормативно-правової бази необхідної для діяльності ювенальних судів. На початок ХХ ст. в країні не існувало жодного нормативно-правового акту загальнодержавного характеру, який би регулював діяльність ювенальних судів. Відповідно, піонерам ювенальної юстиції доводилося пристосовувати до своїх потреб вже існуюче законодавство, оскільки, як показувала практика, розраховувати на швидке прийняття закону про спеціальні суди для неповнолітніх не доводиться (До речі, ці побоювання виявились цілком справедливими – означений закон так і не був прийнятий до 1917 р.). Так, перші ювенальні суди з'явилися у Російській імперії у формі особливих мирових суддів і на них поширювало діюче законодавство російської держави про мирову юстицію – «Про заснування судових установ», «Статут про покарання, що накладалися мировими суддями» тощо. Зрозуміло, що подібне рішення лише частково вирішувало ті проблеми, що стояли перед прихильниками ювенальної юстиції, оскільки в існуючих нормативно-правових актах не була врахована специфіка діяльності дитячих судів, позаяк незважаючи на ряд спільних рис, внутрішня будова означеного суду, порядок розгляду справ у ньому, значно відрізнялися від звичайного мирового суду ювенального суду.

Спробою знайти вихід з подібної ситуації стало прийняття окремих нормативних документів, які б більш точно визначили правове становище ювенальних суддів. У більшості випадків, подібними документами ставали «Правила», що розроблялися ініціативною групою і затверджувалися

Міністерством юстиції та з'їздом мирових суддів відповідного округу. Однак, подібний підхід унеможлилював створення єдиної, уніфікованої системи ювенальної юстиції. Натомість, як свідчить аналіз змісту «Правил», в країні виникав ряд автономних судових установ, з власною структурною організацією, юрисдикцією, правилами розгляду справи тощо (хоча, і це слід також визнати, значних, концептуальних відмінностей ми і не спостерігаємо). Так, для прикладу, охарактеризуємо ситуацію, що виникла при розгляді справ стосовно завдання незначних тілесних ушкоджень дітям. Згідно з «Правил» Петербурзького суду для неповнолітніх, подібні справи розглядалися у суді лише у тих випадках, коли суб'єктом цього злочину виступав опікун або батьки неповнолітнього [8, 147]. В свою чергу, «Правила» більшості українських судів, зокрема кийського, не місти подібних обмежень і розглядали справи в незалежності від наявності родинного чи правового зв'язку особи-злочинця з неповнолітнім потерпілим [9, 2].

Неможливість організації широкої мережі спеціальних судових установ для розгляду справ неповнолітніх. Російські теоретики ювенального руху виступали за створення в країні розгалуженої мережі спеціальних судових установ для розгляду справ неповнолітніх. Проте, обмеженість матеріальних та людських ресурсів, що проявилася вже в ході судової реформи 1864 року, не дозволяла реалізувати ці амбітні плани. Альтернативою ставала пропозиція запровадження ювенальних судів на базі вже існуючого інституту мирових суддів. Дійсно, з усіх існуючих в країні судових установ, саме мировий суд був найбільш оптимально пристосований до виконання функцій ювенального суду. Однак, після проведення реформи 1899 р. мережа мирових судів в країні значно скоротилася і вони, фактично, продовжували існувати тільки в ряді великих міст і окремих регіонах. Навіть відновлення мирової юстиції у 1912 р. на практиці не дало суттєвих результатів, оскільки, як показують сучасні дослідження, відповідний закон вступив в дію усього лише в межах десяти губерній [10, 152].

Недостатня підтримка державою ювенального руху в країні. На наш погляд, низькі темпи поширення в Російській імперії ювенальних судів обумовлювалися і недостатньою підтримкою з боку держави. Хоча громадська ініціатива щодо запровадження судів для неповнолітніх і не викликала в урядових колах значного занепокоєння і не

привела до репресивних заходів, однак не зустріла вона і повного розуміння та сприяння. На жаль, доводиться констатувати, що на початок ХХ ст. організація ювенальних судів була більше справою приватною, громадською, аніж державною. Уряд Російської імперії не хотів забезпечити повномасштабну підтримку ювенальній юстиції, а саме: розробити нормативно-правову базу діяльності судів, зменшити бюрократичні проволочки, здійснити централізовану організацію судів для неповнолітніх у містах Російської імперії, наголосити на необхідності організації подібних судів перед місцевими чиновниками. Як наслідок, піонерам ювенального руху доводилося самостійно долати чисельні перепони, що існували на їх шляху. Так, типовою була ситуація, з утворенням ювенального суду в місті Києві. Прийняте рішення змогли реалізувати лише через рік, оскільки проект близько року пролежав у Міністерстві юстиції, перш ніж воно дало згоду на утворення цього судового органу [11, 4].

Слабка матеріальна та фінансова база. Відсутність підтримки держави, про яку йшлося вище, негативно позначилося і на матеріальному та фінансовому становищі перших ювенальних судів. Кошти та матеріали, необхідні для функціонування цього виду судових установ, з державного бюджету не виділялися, а натомість, утримання ювенальних судів перекладалося на органи місцевого самоврядування або філантропічні організації. Недоліки подібної політики, її помилковість, виявилися дуже швидко. По-перше, виділення матеріальних ресурсів, а також визначення розміру фінансування, здійснювалося виключно за бажанням місцевої влади. Зрозуміло, що фінансові можливості у різних містах були різними, і це одразу проявлялося у матеріальному забезпеченні судів. Наприклад, у Санкт-Петербурзькому суді виділялося на утримання канцелярії (5 чол.) – 200 крб. щомісяця, тоді як у київському – всього лише 66 крб. [8, 18; 11, 16]. По-друге, урядовці не врахували того факту, що місцеві бюджети у більшості випадків страждали від нестачі грошей, і тому, навіть при наявності подібного бажання, не могли направити на розвиток ювенальної юстиції значних коштів. Як наслідок, більшість ювенальних судів страждали від нестачі коштів необхідних для утримання апарату суду та забезпечення його матеріальних потреб. Так, під час організації ювенального суду в м. Києві, рішенням міської думи було виділено 2 тисячі карбованців на потреби цієї установи, тоді як, за підрахунками представників київського осередку, для повного забезпечення усіх

наявних потреб необхідні були значно більші кошти – щонайменше 5 тис. карбованців [11, 14].

Проблеми кадрового характеру – нестача необхідного числа працівників. Відсутність належного фінансування спричинила дефіцит професійних кадрів у ювенальних судах, що в свою чергу значно ускладнило їх роботу. Так, зважаючи на великі обсяги документообігу (за рік розглядалося в середньому близько 1000-2000 справ) суди потребували значну кількість добре підготовлених канцеляристів. Однак, хронічна нестача коштів змушувала їх або урізати оплату праці канцеляристів або скорочувати штати працівників. Так, описуючи ситуацію у Санкт-Петербурзькому ювенальному суді, який фінансувався чи не найкраще в Російській імперії, суддя М. Окунев зазначав: «штат канцелярії більш менш достатній, однак цей результат досягнутий лише завдяки тому, що оклади працівників канцелярії вельми незначний» [8, 17].

Подібною була ситуація і з попечителями, які виконували основну роботу по нагляду за неповнолітніми правопорушниками. Штатний попечитель, який працював при суді, в середньому отримував від 900 до 1200 крб. на рік. Якщо в столиці на формування штату працівників виділяли 6 тис. крб. і можна було найняти 5 попечителів, то в регіонах оперували значно скромнішими сумами і кількість штатних попечителів коливалося від 1 до 3 [11, 64; 12, 539; 13, 79]. Якщо зважити, що в середньому за рік суди направляли під нагляд попечителів близько 500-1000 осіб, то в середньому на одного працівника припадало від 100 до 300 осіб, що повинні були перебувати під його наглядом. Статистичні данні підтверджують цей висновок. Так, в Санкт-Петербурзькому ювенальному суді, середня кількість неповнолітніх, що знаходились під його контролем становила 110-112, тоді як у київському цей показник сягав 130-140 осіб [8, 19; 14, 36-38]. Зрозуміло, що за таких умов, нагляд попечителів за правопорушниками, що було одним з важливих чинників перевиховання правопорушника, перетворювався на звичайну формальність і не давав позитивних результатів.

Обмежений характер юрисдикції ювенального суду. Оцінюючи юрисдикцію ювенальних судів Російської імперії з точки зору відповідності поставлених перед ними завдань – захисту інтересів дитини, варто було б наголосити, що вона не охоплювала усі ті справи, які за логікою повинні б були увійти до сфери відання суду для неповнолітніх. Насамперед, мова йде про справи, що стосувались неналежного виконання батьками

та дітьми своїх обов'язків один щодо одного, справи які виникали з відносин опікунства і т.п. Це відзначали і сучасники, про що, зокрема, свідчить проект закону представлений на I Всеросійському з'їзді діячів у справах суду для неповнолітніх (1913 р.). В ньому передбачалося запровадження санкцій щодо батьків, які неналежним чином ставилися до своїх дітей, а також передача цих справ на розгляд ювенальних судів [15].

Обмежене коло заходів виховного характеру, які могли бути застосовані до неповнолітнього. Домінування заходів виправного характеру над репресивними заходами завжди вважалося характерною рисою ювенальної юстиції. Однак, законодавство Російської імперії не створювало умов для її втілення на практиці, оскільки на відміну від західноєвропейського законодавства, яке знало більше десятка різноманітних заходів

виховного впливу (зокрема, в англійському законодавстві їх нараховувалося 13), російське кримінальне законодавство обмежувалося декількома: відповідальний нагляд з боку батьків, направлення до спеціальних колоній чи притулків тощо. Не дивно, що за таких умов суди справедливо скаржилися на обмежену кількість саме заходів виховного характеру, які за законом вони могли накласти на дитину, та неможливість в повній мірі скористатися наявними. Зокрема, хоча в якості альтернативи тюремному ув'язненню суддям настійно рекомендували відправляти неповнолітніх до колоній чи притулків, вони не мали реальної змоги виконати це побажання. Причиною цьому була гостра нехватка подібних виправно-виховних закладів на території Російської імперії – факт відзначений як сучасниками тих подій, так і сучасними науковцями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беяева Л. И. Ювенальная юстиция: история и современность / Л. И. Беяева // Материалы семинара «Преподавание ювенального права и ювенальной юстиции в российских ВУЗах», состоявшегося в Москве 25–28 апреля 2000 г. – М. : Статут, 2000. – С. 60-70; Борисова Н. Е. Развитие ювенального права в России / Н. Е. Борисова. – М. : Манускрипт, 1999. – 179 с.; Максудов Р.Р. Восстановительная ювенальная юстиция в России / Р.Р.Максудов. – М.: МОО «Центр судебной и правовой реформы», 2008; Слуцкий Е. Г. Основы ювенологии и ювенальной политики: История становления, проблемы, перспективы / Е. Г. Слуцкий. – СПб.: ИРЭРАН; НАЮ, 2000. – 299 с.; Гольшева Л.Ю. Российское ювенальное право : монография / Л. Ю. Гольшева. – Ставрополь : ЗАО «Пресса», 2004. – 182 с; Василевич Г. А. Вопросы развития ювенальной юстиции в Республике Беларусь / Г. А. Василевич, И. О. Грунтов // Вестник Конституционного Суда Республики Беларусь. – 2000. – № 1. – С. 106-122; Крестовська Н.М. Ювенальна юстиція : навч. посібник. – О. : ОЮІ ХНУВС, 2006. – 243 с. 2. *Маколи* М. Дети в тюрьме / Пер. с англ. Е. Мишкинюк. – М.: ОГИ, 2008. – 216 с. 3. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: Дис... д-ра наук: 12.00.01 – Одеса, 2009; Штыкова Н.Н. Ювенальная юстиция в США, Англии и России XIX – XX века (историко-правовой анализ): Дис. ...канд. юрид. наук. – Н. Новгород, 2001; Предеина Ирина Валерьевна. Правовые и теоретические основы развития ювенальной юстиции в России : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 – Саратов, 2005; Стародубцев Ю. Особые суды для несовершеннолетних в России: историко-правовой аспект: Дис. ... канд. юрид. наук. – Санкт-Петербург, 1998. 4. «Вопросы ювенальной юстиции». [Электронный ресурс] – Режим доступа до журналу: <http://juvenjust.org/>

5. Ювенальная юстиция в регионах // Пресс-служба Общественной палаты Российской Федерации (02.07.2010). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до: http://www.oprf.ru/newsblock/news/3230/chamber_news. 6. Концепції створення та розвитку системи ювенальної юстиції в Україні (Проект) // Сайт Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступа до: <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/69F43B16511091D2C325701A001DCD49> 7. Громова Л. Антиювенальный ликбез: общая картина введения ювенальной юстиции в России // Русская линия. – 2010. – 26 июня [Электронный ресурс]. – Режим доступа до: <http://rusk.ru/st.php?idar=42665> 8. Окунев Н.А. Особые суды по делам малолетних. Отчет С-Петербургского мирового судьи Н.А. Окунева за 1910 г. – СПб., 1911. – 184 с. 9. Правила для организации особого суда по делам малолетних в городе Киеве // Левитский В. Суд для малолетних в городе Киеве. – Киев: Из-во Киевского патроната, 1915. – С. 1-3 (Приложение 1) 10. Лонская С.В. Мировая юстиция в России: Монография. – Калининград, 2000. – 215 с. 11. Левитский В. Суд для малолетних в городе Киеве. – Киев: Из-во Киевского патроната, 1915. – 189 с. 12. Бочаров Ю.М. Первые суды по делам малолетних в России // Дети-преступники / под ред. Гернета М.Н. . – М., 1912. – С. 525-542. 13. Тарасова Е.П. Детский суд за границей и в России. – М.: «Типография русского Товарищества», 1912. – 92 с. 14. Левитский В. Детский суд и война (Второй год деятельности Особого Суда для малолетних в г. Киеве). – Киев, 1916. – 50 с. 15. Беяева Л. И. 1913 год: Первый съезд деятелей по вопросам суда для малолетних // Вопросы ювенальной юстиции – 2005. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до: <http://juvenjust.org/index.php?showtopic=8>

ГУБЕРНСЬКІ ТЮРЕМНІ ІНСПЕКЦІЇ ЯК РЕГІОНАЛЬНИЙ ОРГАН УПРАВЛІННЯ ТЮРЕМНОЮ СИСТЕМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Стан кримінально-виконавчої системи відображає ступінь цивілізованості країни. Тому нинішнє становище цієї системи з очевидністю показує, що вона потребує серйозної кореляції і видозмінення. Процес зміни юрисдикції кримінально-виконавчої системи як у минулому, так і сьогодні, спрямований на досягнення однієї загальної мети – зробити пенітенціарну систему не тільки каральною, але і гуманною. Як відомо, розв'язання сучасних проблем науки і практики немислиме без з'ясування їхньої історії. Тому знання історії формування й еволюції пенітенціарної системи необхідне для правильного розуміння і всебічної оцінки її ролі та призначення в системі державних органів.

В останні роки у вітчизняній кримінально-виконавчій сфері відбуваються явища, схожі з ситуацією, в якій опинилася пенітенціарна система Української Держави в період з квітня по листопад 1918 року (недостатнє фінансування пенітенціарних установ, незадовільні умови утримання засуджених).

Після приходу до влади Гетьман П. Скоропадський не став руйнувати тюремну систему, яка була сформована Російською імперією, суть його реформ полягала в зміцненні та утвердженні тюремного відомства. Велика увага приділялася органам управління кримінально-виконавчою системою на місцях: тюремним інспекціям та адміністраціям місць замкнення.

Згідно з положеннями Статуту про тих, що утримуються під вартою від 31 березня 1890 р., для завідування тюремною частиною на губернському рівні були засновані губернські тюремні інспекції [1, с. 19]. За станом на 29 квітня 1918 року в Українській Державі функціонувало дев'ять тюремних інспекцій: вісім губернських і Миколаївська міська тюремна інспекція. Таврійська губернія своєї тюремної інспекції не мала, місця ув'язнення, розташовані на її території, знаходилися під віданням Херсонської губернської інспекції [2, спр. 148, арк. 5]. Законом від 15 липня 1918 р. «Про встановлення штатів губернських тюремних інспекцій та тюремних інспекцій м. Миколаєва, а також штатів управління окремими місцями замкнення та про

асигнування в розпорядження Міністра юстиції коштів на утримання персонального складу і на канцелярські видатки в тюремних інституціях» було визначено штат службовців і для тюремних інспекцій. Для восьми губернських і Миколаївської міської тюремної інспекції, а також територіально підлеглих їм місць замкнення з 1 квітня 1918 р. встановлювався єдиний розпис службової плати посадовим особам. Дев'ять тюремних інспекцій Української Держави відповідно до значення підлеглих їм в'язниць і району їх компетенції було поділено на два розряди. До першого було віднесено Київську, Харківську, Катеринославську і Херсонську. До другого – Волинську, Миколаївську, Кам'янець-Подільську, Полтавську і Чернігівську інспекції.

Оклади утримання за рік для інспекцій 1-го і 2-го розряду відповідно становили: інспектор – 9 600-9 000 крб., його помічник – 7 200-6 600 крб. Розмір платні діловодам і бухгалтерам інспекцій залежав не від розряду, а від місцевості. Вищим він був у Києві, Харкові і Катеринославі – 5 000 крб., в інших місцевостях – 4 700 крб., їхні помічники отримували відповідно 4 200 і 3 900 крб. Для канцелярських службовців всіх тюремних закладів вищій щабель платні встановлювався ще й в Одесі. Канцеляристи трьох рядів отримували відповідно 3 900-3 000 крб., 3 450-2 700 крб., 3 000-2 100 крб. річних [2, арк. 145].

Губернські тюремні інспектори та їх помічники призначалися Головним управлінням місцями замкнення, причому узгодження кандидатур з місцевими губернаторами не передбачалося. Губернський тюремний інспектор наділявся надзвичайно широкими повноваженнями. Він фактично реалізував функції глави місцевого тюремного управління, зосереджуючись виключно на чотирьох стратегічних напрямках, а саме:

- контролі та нагляді за діяльністю місцевих пенітенціарних установ;
- керівництві місцевою тюремною адміністрацією;
- порушенні клопотань щодо задоволення потреб місцевих тюрем перед Головним управлінням місцями замкнення;
- узагальненні тюремної практики та наданні відповідних звітів Головному управлінню.